

XI

De legale en illegale productie in de landbouw 1938-1948¹

HEIN A.M. KLEMMANN

1 Inleiding

Vanaf het begin van de Duitse bezetting kreeg de landbouw de taak de eigen bevolking te voeden. Zij diende daartoe te transformeren van een exportgerichte bedrijfstak naar een branche gericht op de binnenlandse behoeftebevrediging. Al vóór Nederland bij de oorlog betrokken raakte, lagen de plannen hiervoor klaar. In de Eerste Wereldoorlog was gebleken dat een Britse blokkade tegen Duitsland ook voor een neutraal Nederland fnuikend kon zijn. In combinatie met de politieke keus de markten vrij te laten, had de blokkade ertoe geleid dat de bevolking gebrek leed, terwijl de voedselexporten naar Duitsland gewoon doorgingen.² Om te voorkomen dat er opnieuw zo'n situatie zou ontstaan, werden er vanaf 1936 plannen in voorbereiding genomen om de productie en distributie van voedsel in geval van een Europese oorlog te reguleren. Volgens die plannen moest een groot deel van het vee worden geslacht zodra de overzeese aanvoer van veevoerders en broodgraan onmogelijk werd. Varkens en kippen waren concurrenten van de mens als het om graanconsumptie ging. Daarnaast was het nodig hoger gelegen weiland om te zetten in akkerland.³ Tenslotte werd de productie van siergewassen beperkt. Bollenkwekers mochten vanaf 1940 nog maar 50% van hun land voor bollen gebrui-

1 Bij het schrijven van dit artikel werd ik met raad en daad bijgestaan door Jan-Pieter Smits, Gerard Trienekens en Jan Luiten van Zanden, die bovendien elk vanuit hun eigen deskundigheid nuttig commentaar leverden bij een eerste versie.

2 Ivo Kuijpers, *Een stille revolutie. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Utrecht 1996) 198 e.v.

3 Zie over de voorbereiding van de voedselvoorzieningsmaatregelen: G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985) 9 e.v.

ken, terwijl de verdere bloementeel vanaf 1942 met ruim een kwart werd ingekrompen. Het land dat vrij kwam, werd in de voedselproductie ingezet.⁴

De voedselvoorziening voor de eigen bevolking kwam vanaf 1940 centraal te staan in de landbouwpolitiek. Aardappelen, granen en oliehoudende zaden kregen prioriteit. Een combinatie van dwang en prijsmaatregelen bewerkstelligde dat de doelstelling – een op de eigen voorziening gerichte landbouw – in de eerste oorlogsjaren werd bereikt.⁵ Behalve de akkerbouw, nam ook de tuinbouw fors toe. Kleinere veehouders die nog slechts een paar kippen of een enkel varken mochten houden, hadden vaak te weinig land om op akkerbouw over te schakelen, maar konden wel als tuinbouwers hun brood verdienen.⁶ Tenslotte werden allerlei restjes grond met groenten beteeld. Zo gingen bollenboeren er niet alleen toe over groenten te telen op land waarvoor een bollenvergunning ontbrak, maar kwam het zelfs voor dat er op de paden tussen de bollenvelden groente of tabak werd verbouwd.⁷ In welke mate dat gebeurde, is onbekend, maar het zal niet meer zijn geweest dan een bijverdienste voor een enkele familie, net als de volkstuintjes van de stedelingen en de met aardappelen bepote parken.

Voor de Nederlandse bevolking betekende de omschakeling van geïmporteerd voedsel naar de eigen agrarische producten een verandering in dieet. Vetten, vlees en genotmiddelen als koffie, thee en cacao kwamen minder ter beschikking, maar de consumptie van aardappelen, brood (hoewel van een andere, als inferieur ervaren kwaliteit), peulvruchten en groenten nam in de eerste bezettingsjaren toe.⁸ Het voedsel werd er voor de welvarende klassen niet lekkerder op, maar tot oktober '44 was het voedselpakket zodanig dat een ieder kreeg wat hij nodig had. Het hongergevoel waar velen last van hadden, werd veroorzaakt door een verminderd vetgebruik. Vet geeft een gevoel van verzadiging. De honger die iemand krijgt als hij minder vet eet, betekent niet dat hij objectief iets tekort komt. Het Ministerie van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening concludeerde na de oorlog: "Tot October 1944 gelukte het de rantsoenen op een gezien de benarde oorlogsomstandigheden voor de volksgezondheid te verantwoorden minimum-basis te handhaven."⁹ Trienekens kwam tot een zelfde conclusie. De voedselvoorziening heeft

4 CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht 1947) 105

5 S.L. Louwes, "De voedselvoorziening", In, J.J. van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd. Deel 2* (Arnhem s.a.) 605-646 aldaar 606 e.v.

6 De hoeveelheid land bestemd voor groente- en fruitteelt steeg van 52 duizend hectare in 1939 tot 73 duizend hectare in 1943. CBS, *Economische en sociale kroniek*, 92

7 Gerben Bergman, *De bloembollenteelt in de Tweede Wereldoorlog* (Onuitgegeven werkstuk Universiteit Utrecht 1997)

8 Gerard Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht 1995) 15 e.v.

9 Ministerie van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening. Afd. Voorlichting, *Rantsoenering en distributie van levensmiddelen in de bezettingsjaren* (s.l., s.a.) 1

goed gefunctioneerd en het beleid van de Nederlandse voedselvoorzieningsautoriteiten is er in geslaagd de bevolking tot september 1944 naar behoren te voeden. De distributie zorgde voor een gedegen basis; onofficiële kanalen moesten voor het beetje extra zorgen dat men nodig had.¹⁰

Trienekens wijst er niet alleen op dat de beschikbare hoeveelheid levensmiddelen tot september 1944 voldoende was, maar ook dat er een groeiende discrepantie bestond tussen de gedistribueerde levensmiddelen en de feitelijke productie. Boeren gaven een deel van hun productie niet op. Tot op zekere hoogte lieten de voedselvoorzieningsautoriteiten dat begaan. Hogere opgaven hadden tot hogere rantsoenen geleid, waardoor die boven het Duitse niveau uit zouden stijgen. Aangezien Hitler had bepaald dat Nederlanders niet slechter mochten worden behandeld dan Duitsers, waren voedselexporten niet aan de orde zolang het Nederlandse distributie-pakket kleiner was dan het Duitse. Een ruimere distributie had daar wel toe geleid.¹¹ De Nederlandse voedselvoorzieningsautoriteiten zorgden er daarom zoveel mogelijk voor dat het officiële rantsoen in Nederland vlak onder het Duitse bleef.

In deel 7 van zijn werk betreffende Nederland in de Tweede Wereldoorlog schrijft De Jong over voedselexporten naar Duitsland. Hij meent dat elke krop sla die naar Duitsland ging een onttrekking was aan de voorziening van het Nederlandse volk en suggereert dat al vroeg in de oorlog door export naar Duitsland een ernstig gebrek ontstond.¹² Dit is een onjuiste voorstelling van zaken.¹³ Uiteraard is er veel groente geëxporteerd, maar dat was ook vóór de oorlog het geval. Gegeven de groeiende productie was het maar goed ook dat een belangrijk deel van de groente die in het hoogseizoen op de markt kwam, werd geëxporteerd.¹⁴ Verder haalden de Duitsers een deel van het vlees naar zich toe dat in 1941 en '42 vrijkwam ten gevolge van de inkrimping van de veestapel.¹⁵ Voor wat betreft dit vlees en de vangsten van de visserij waren de Duitse eisen van een voor de voedselvoorziening ongewenste omvang. Bedreigend voor die voorziening waren ze echter niet. Ernstige tekorten waren er vanaf 1941 en '42 op het gebied van zeep, steenkool, textiel, woningbouw en andere industriële consumptiegoederen, niet van voedsel.

10 Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 361-373

11 Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 69

12 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 7: Mei '43-juni '44* ('s-Gravenhage 1976) (Handelseditie) 146 e.v.

13 Zie over het werk van De Jong en de voedselvoorziening het soms wel erg scherp geformuleerde artikel van Trienekens: G.M.T. Trienekens, "Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog van L. de Jong getoetst op het terrein van de voedselvoorziening", In, *BMGN* 105 (1990) 231-243

14 Verder werden riet, zaai- en pootgoed geëxporteerd, maar ook dat waren gewassen die voor de export werden gekweekt. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 187

15 Louwes, op.cit. 617-618

In 1947 publiceerde het CBS zijn *Economische en sociale kroniek van de oorlogsjaren*. Daarin werd een beeld gegeven van de economische ontwikkeling gedurende de bezetting aan de hand van cijfers die het CBS gedurende die jaren had kunnen en mogen verzamelen.¹⁶ Dat waren belangrijke beperkingen. Nederlandse bedrijven en instellingen hadden er lang niet altijd belang bij de Duitsers op de hoogte te houden van hun productie. Ook leek het soms met het oog op de naoorlogse situatie beter Nederlandse instanties niet te informeren over de productie voor de Duitsers. Bovendien verboden de Duitsers het soms gegevens betreffende de oorlogsproductie aan Nederlandse instellingen door te geven. Tenslotte werd het steeds lucratiever productie buiten het officiële circuit te houden.¹⁷

Volgens de CBS-cijfers daalde de landbouwproductie van 1939=100 tot 46 in 1944 en 39 in 1945.¹⁸ In zijn proefschrift over de landbouw in Nederland in de periode 1850-1950 berekende Knibbe een terugval in dezelfde periode tot respectievelijk 59 en 48%.¹⁹ Hij leunt echter zwaar op de CBS-cijfers. Trienekens maakte geheel eigen berekeningen van de landbouwproductie. Deze historicus was echter niet genteresseerd in de vraag hoe het de landbouw verging, maar stelde zich de vraag hoe het Nederlandse volk werd gevoed. Hij heeft zich daarom niet ingelaten met de vraag naar de totale agrarische productie. In de onderstaande paragrafen is doorgerekend met de cijfers van Trienekens en zijn diens reeksen voortgezet voor de jaren 1938, '39 en de jaren na '44, omgerekend naar guldens en geaggregeerd tot een cijfer betreffende de agrarische productie in de jaren 1938-1948. Bovendien zijn de herberekende cijfers vergeleken met de cijfers zoals die te reconstrueren zijn uit CBS-gegevens. Op die manier ontstaan reeksen betreffende de legale en de totale productie, zodat de illegale productie gemakkelijk te berekenen valt. In dit artikel luidt de vraagstelling, wat de omvang was van de agrarische productie, welk deel daarvan illegale productie was en in welke jaren die illegale productie een rol van betekenis speelde. Gedurende het onderzoek bleek dat de illegale productie in 1945 niet verdween. Pas toen de schaarste minder werd, werd ook de illegale productie minder interessant. Vandaar dat er voor gekozen is de periode 1938 t/m 1948 te bezien. Pas de Marshall-hulp, die in dat laatste jaar op gang

16 CBS, *Economische en sociale kroniek*

17 Zie voor zwarte prijzen: CBS, *Economische en sociale kroniek*, 266; S.H.A.M. Zoetmulder (red.), *Nederland in den oorlog. Zoals het werkelijk was! Herinneringen en ont-hullingen 1940-1945. Deel 2 Onze uitplundering* (Utrecht s.a.) 36 en 8; G.J. Kruijer, *Hongertochten. Amsterdam tijdens de hongervinter* (Meppel 1951) 112 en 265 e.v.; M.J. Adriani Engels en G.H. Wallagh, *Nacht over Nederland. Journalistieke reportage van vijf bezet-tingsjaren 1940-1945* (S.L. 1946) 186-187

18 CBS, *Economische en sociale kroniek*, 5

19 Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutio-nal change* (Amsterdam 1993) 292. Het gaat hier om een enkelvoudig gedefleerde Paas-che-reeks. Hoe het CBS zijn cijfers precies voor de prijsontwikkeling heeft gecorrigeerd is onduidelijk.

kwam, maakte een eind aan de schaarste en daarmee aan de zwarte markt in Nederland.

2 De akkerbouw

Tijdens de Tweede Wereldoorlog daalde de agrarische productie minder dan lange tijd werd aangenomen, zo weten wij van Trienekens. Deze Utrechtse historicus nam als uitgangspunt voor de reconstructie van de akkerbouwproductie de beteelde oppervlakten. Hoe de landbouwgrond over de gewassen was verdeeld, werd niet alleen gedurende de oorlogsjaren en de jaren van de voedseldistributie scherp in de gaten gehouden, maar werd in de jaren '30 al bijgehouden in verband met de landbouwcrisiswetgeving. Wetgeving waarbij de overheid prijzen garandeert die de wereldmarktprijzen overtreffen, kan leiden tot ongewenste productie-groei en noodzaakt daarom tot teeltbeperkingen die strikt gecontroleerd dienen te worden. Dit gold ook voor de landbouwcrisiswetgeving van de kabinetten Colijn. Al vanaf de jaren dertig werden daarom de beteelde oppervlakten per gewas door daartoe

Tabel 1: *Beteelde oppervlakten akkerbouw in 1000 ha. 1938-1948*

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver	Erwten	Veld- bonen	Stam- bonen	Han- dels- gewas- sen	Con- sumptie- aard- appel- en
1938	126	243	42	150	35	11	5	36	91
1939	124	225	41	176	43	11	6	34	96
1940	135	228	43	134	38	7	13	39	92
1941	137	241	47	105	43	12	20	37	117
1942	144	281	51	104	39	7	16	53	159
1943	149	317	46	114	31	5	7	97	161
1944	147	299	33	124	27	6	5	91	141
1945	119	216	48	148	33	16	8	62	134
1946	122	225	62	177	29	11	3	20	141
1947	86	181	68	163	26	7	4	14	147
1948	99	184	53	142	23	4	4	20	160

Bronnen: CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht 1947) 127; G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985) 447 e.v.; Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993) 294 e.v.

speciaal opgeleide tellers bijgehouden. Voor elk jaar tussen 1938 en 1948 zijn deze cijfers beschikbaar (Tabel 1).

Minder betrouwbaar zijn de gegevens over de opbrengst per hectare. De CBS-cijfers laten lagere resultaten zien naarmate de oorlog langer duurde, hetgeen gemakshalve vaak aan gebrek aan kunstmest wordt geweten. Het kunstmestgebruik was vóór de oorlog echter niet zodanig dat een daling daarvan zo'n effect gehad kan hebben. De CBS-cijfers zijn samengesteld aan de hand van de opgaven van boeren en ambtenaren van het landbouwcrisisapparaat, waardoor de vraag relevant wordt in hoeverre die boeren het in hun belang achtten de autoriteiten op de hoogte te stellen van hun productie. Voor zover zij dat deden, dienden zij zich te houden aan de regels van de verplichte inlevering. De ambtenaren van het ministerie van Landbouw en Voedselvoorziening hielden hun opgaven aan de lage kant om te voorkomen dat de productie naar Duitsland ging. In 1945 werd er volgens de CBS-cijfers voor vele gewassen een onwaarschijnlijk dieptepunt bereikt. Hier moet worden opgemerkt dat er van het CBS geen gegevens zijn betreffende de opbrengst per hectare voor het jaar 1944.²⁰ De cijfers die in het najaar van 1944 bij het CBS hadden moeten binnenkomen, zijn daar kennelijk nooit gearriveerd als gevolg van de krijgshandelingen in het zuiden en de daarop volgende splitsing van het land in een bevrijd zuiden en een bezet noord-westen. Om in dit vitale jaar toch een beeld te krijgen van de productie die voor de voedselvoorziening beschikbaar kwam, is een schatting gemaakt door een gemiddelde te nemen van de cijfers van 1943 en '45. Op het eerste gezicht lijkt het juist om bij zo'n schatting naar meer jaren te kijken, maar dan raakt men verder verwijderd van de extreme situatie waardoor juist deze jaren werden gekenmerkt. De opgave voor '44 is een grove schatting. Vermoedelijk wordt de productie die aan de voedselvoorzieningsautoriteiten is doorgegeven er door overschat. De zwarte-marktprijzen waren extreem hoog,²¹

20 CBS, *Vijfennegentig jaar statistiek in tijdreeksen* ('s-Gravenhage 1994)

21 In de winter van 1944-'45 was de officiële prijs voor een kilo aardappelen nog steeds 10 cent, maar moest er volgens het CBS op de zwarte markt F 7,- voor worden betaald. In de Jordaan, waar een belangrijke zwarte markt was, kostte een kilo aardappelen op 1 maart 1945 zelfs F 12,-. Een brood van 19 cent werd zwart voor F 40,- verkocht, evenals een kilo bruine bonen, waarvan de officiële prijs slechts 50 cent was. Ook in de Jordaan kostte een brood F 40,-, maar een Zweeds brood van vooroorlogse kwaliteit werd voor F 60,- verhandeld, terwijl twee sneetjes F 5,- kostten. Hier werden bonen voor F 30,- per pond verkocht. Tarwebloem was F 60,- per kilo waard, terwijl er officieel niet meer dan 26 ct voor mocht worden gevraagd en havermost met een officiële prijs van 34 ct, ging voor F 55,- onder de toonbank door. In de Jordaan kostte tarwe F 35,- per pond, terwijl suiker, volgens het CBS op de zwarte markt F 80,- waard, (officiële prijs 55ct) in de Jordaan voor F 110,- van de hand ging. CBS, *Economische en Sociale Kroniek*, 266; Zoetmulder (ed.), *Nederland in oorlogstijd deel 2*, 81-83

terwijl er zeker in het deel van het land dat nog niet was bevrijd, alle reden bestond om een zo groot mogelijk deel van de productie te onttrekken aan de volstrekt geblameerde Duitsers of de Nederlandse autoriteiten die nog met hen samenwerkten.

Naast de officiële productie per hectare volgens het CBS, is een schatting gemaakt van de feitelijke productie per hectare. Deze cijfers zijn tot stand gekomen met behulp van standcijfers. Vanaf 1905 tot 1939 en vanaf 1946 werden in de *Staatscourant* vijf keer per jaar per gewas uitgesplitste kwalificaties gepubliceerd van de te verwachten oogst. Deze zogenaamde standcijfers liepen van 0 tot 100. Bij 10 werd de oogst als mislukt beschouwd, bij 50 als matig en vanaf 70 vond men de oogst goed. De cijfers werden samengesteld door de Directie van de Landbouw op basis van gegevens van de landbouwconsulenten. Gedurende de bezetting bleven zij cijfers doorgeven, maar die werden op het ministerie weggeborgen. Pas ver na de oorlog ontdekte Trienekens ze daar.²² De laatste schatting van de stand der gewassen gemaakt rond de oogsttijd in augustus of september, zegt voor

Tabel 2: *Toegevoegde waarde in de akkerbouw in miljoenen guldens 1938-1948*

Jaar	Bruto productie		Kosten	Toegevoegde waarde		Paasche Prijsindex 1939 = 100	Reële toegevoegde waarde		Reële illegale productie	
	Berekend mbv standcijfers	Berekend mbv CBS-cijfers		Zaad en mest	Berekend mbv standcijfers		Berekend mbv CBS-cijfers	Berekend mbv standcijfers	Berekend mbv CBS-cijfers	In miljoen gulden 1939 = 100
1938	229	232	39	173	176	94	184	187	-3	-2
1939	232	251	41	174	191	100	174	191	-17	-10
1940	255	265	35	201	210	115	175	183	-8	-5
1941	312	318	24	265	270	136	195	199	-4	-2
1942	394	350	23	341	301	142	240	212	28	12
1943	417	364	21	365	316	146	250	216	33	13
1944	423	324	11	380	289	172	221	168	53	24
1945	431	266	78	321	168	199	161	84	77	48
1946	603	574	121	436	410	235	186	174	11	6
1947	521	499	123	359	339	234	153	145	9	6
1948	684	737	101	532	581	260	205	223	-19	-9

Bronnen: CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht 1947); G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985); Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993); Eigen berekeningen

22 Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 244 e.v.

de oorlogsjaren en de eerste jaren daarna méér over de productie dan de CBS-cijfers, zo is het uitgangspunt hier. Naarmate de oorlog voortduurde werden de zwarte marktprijzen interessanter en zowel de politieke motieven als de belangen bij het achterhouden van een deel van de productie werden sterker. In de standcijfers speelt dat geen enkele rol. Wel kan een gunstige of ongunstige verandering tussen de opname van het laatste standcijfer en de oogst een afwijking bewerkstelligen, maar gegeven de korte periode waarover dit gaat, zal dat over het algemeen van weinig betekenis zijn.

Voor 1945 zijn geen standcijfers bekend. Trienekens geeft ze niet en evenmin heeft de overheid ze gepubliceerd.²³ Mogelijk had men in de zomer van 1945 andere zaken aan het hoofd dan de stand der gewassen. Van 1945 is niet bekend dat het een uitzonderlijk slecht jaar was. Vandaar dat als schatting van de standcijfers voor dit jaar een gemiddelde van de twee voorafgaande en de twee opvolgende jaren gerechtvaardigd lijkt. Zo is een schatting van de opbrengst per hectare ontstaan voor elk jaar en elk relevant gewas. Alleen indien er tussen de laatste opname van de stand der gewassen en de oogst grote veranderingen optraden, kan de oogst sterk afwijken van de geschatte oogst. In 1939 is dat enigszins het geval, maar in de jaren 1938, 1940 en 1941 is het verschil marginaal. (Tabel 2) De onderzochte gewassen zijn tarwe, rogge, gerst, haver, erwten, veld- en stambonen, koolzaad (waarbij ervan is uitgegaan dat dit gewas – dat gedurende de oorlog steeds belangrijker werd – representatief was voor de handelsgewassen) consumptie- en fabrieksaardappelen en suikerbieten. Voedergewassen zijn buiten beschouwing gebleven. In bijna alle gevallen werd voeder verbouwd door de veehouder die ze ook vervoederde. Daardoor vonden voedergewassen zelden een markt en is er geen prijs bekend. Het waarden van deze productie met een geschatte prijsreeks is schier ondoenlijk. Daar komt bij dat het van het belangrijkste voedergewas, gras en hooi, onmogelijk is een hoeveelheid of waarde te schatten. Al deze productie vindt zijn weerslag in de waarde van de veeteeltproducten. Het heeft geen zin deze hier op te nemen.

De verschillen tussen de feitelijke oogst en de opgegeven cijfers werden groter naarmate de oorlog langer duurde. Het is bekend dat er tijdens de bezetting een zwarte markt voor voedsel ontstond. In de *Economische en Sociale Kroniek* vermeldt het CBS zwarte prijzen vanaf 1942, maar ook daarvoor is er zwart gehandeld.²⁴ De zwarte prijzen voor voedingswaren bedroegen volgens die detailhan-

23 Trienekens deelde mee dat hij betreffende de standcijfers van 1945 niets in zijn aantekeningen terug kan vinden. Hij weet niet meer of deze er ook niet geweest zijn.

24 CBS, *Economische en sociale kroniek*, 266; Zie voor zwarte prijzen ook Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 175 en noot 126 p. 496

25 CBS, *Economische en sociale kroniek*, 26; G.J. Kruijer, *Hongertochten. Amsterdam tijdens de hongerwinter* (Meppel 1951) 112

delscijfers in 1942 het vier- tot tienvoudige van de officiële prijzen. In 1944 liepen die verhoudingen op tot het 50 tot 100-voudige.²⁵ Volgens Trienekens, die een groot aantal zwarte prijzen uit processen verbaal heeft geïnventariseerd, was de illegale prijs voor de boer wel lucratief, maar niet zo extreem winstgevend als het CBS suggereert.²⁶ Toch bleef illegale productie uiterst winstgevend en was de pakkans gering. Het Nederlandse volk zou dan ook uit louter heiligen bestaan indien niet velen hier een graantje van wilden meepikken en er niet enkelen waren die er zwaar misbruik van maakten. Daar komt bij dat de idee, door Radio Oranje en de illegale pers aangewakkerd, dat het voedsel “anders toch maar naar de Mof-fen ging” voor velen een rechtvaardiging was.²⁷ De boer zat bij de bron van de voedselproductie en het was voor hem, mede doordat ook de ambtenaren hun oogst-schattingen laag hielden, betrekkelijk eenvoudig een te lage opbrengst op te geven, hetgeen er in resulteerde dat hij een deel van zijn oogst vrij ter beschikking kreeg. Behoudens statistische verschillen die gegeven de verschillen tussen de officiële en de berekende opbrengst in 1938, '40 en '41 gering zijn, betekenen verschillen tussen de officiële cijfers en de berekende cijfers, zwarte productie. Daarbij dient wel te worden aangetekend dat hier niet wordt bedoeld zwarte productie in de zin dat deze tegen extreme prijzen werd verkocht; dat zal slechts voor een deel van die productie het geval zijn geweest. Zwart is slechts een term om aan te geven dat deze productie buiten de officiële kanalen werd gehouden.

De productiecijfers per hectare en per gewas zijn in tabel 2 vermenigvuldigd met de prijzen (voor de oorlogsjaren officiële prijzen) en het aantal hectare per gewas en daarna opgeteld. Omdat het CBS geen productiecijfers voor bonen geeft, is de productie van erwten in de CBS-reeks representatief gesteld voor de peulvruchtenproductie. Een en ander resulteert in cijfers die op zich nog niet veel zeggen; het zijn niet meer dan bruto productie-cijfers in lopende prijzen. Wel valt nu al een verschil te zien tussen de productie volgens de CBS-cijfers en volgens de standcijfers (tabel 2, eerste kolom). Om inzicht te krijgen in de toegevoegde waarde in de akkerbouw dient een bedrag te worden afgetrokken voor *overhead*, waaronder de kosten van opslag, gereedschap, verpakkingsmateriaal, de boekhouding en dat soort zaken wordt verstaan. Gewoonlijk wordt daar 7,5% voor in rekening gebracht. Daar bovenop komen de directe productiekosten, de kosten voor zaai-goed en mest. Voor granen, aardappelen en koolzaad werd het zaai- en pootgoed al verrekend door de gemiddelde hoeveelheid zaad per hectare van de opbrengst per hectare af te trekken. Verder geeft het CBS de kosten van zaden voor elk jaar voor de gehele landbouw. Voor wat betreft kunstmest zijn gegevens bekend betreffende de gebruikte hoeveelheden fosfor, salpeter en stikstof. Voor die producten zijn ook prijsreeksen bekend, maar deze zijn verder uitgesplitst in verschillende soorten fosfor-, salpeter- en stikstofmest. Om het eenvoudig te houden is per mestsoort

26 Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 175 e.v.

27 Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 111 e.v.

steeds voor één prijsreeks gekozen, waarbij op pragmatische gronden de keuze viel op die reeks die voor elk relevant jaar gegevens bevatte. Het resultaat moest worden uitgesplitst naar akker- en tuinbouw. Die uitsplitsing is gebeurd aan de hand van de gebruikte arealen, ervan uitgaande dat de veeteelt dierlijke mest gebruikte.

Nadat door aftrek van kosten een tweetal toegevoegde waardecijfers voor de akkerbouw in de jaren 1938-1948 zijn berekend (tabel 2, kolom 3), moeten deze worden gecorrigeerd voor de prijsontwikkeling. Daartoe is een Paasche-prijnsindex berekend, waarin de prijzen van alle genoemde producten zijn gewogen aan de hand van het grondgebruik. Hierdoor is het mogelijk de reële akkerbouwproductie te berekenen. Opvallend aan deze cijfers is dat het met CBS-cijfers berekende toegevoegde waardecijfer in betrekkelijk normale jaren als 1938 en 1948, maar ook in de eerste oorlogsjaren toen de illegale productie nog gering was, eerder hoger dan lager lag dan de productie berekend op basis van de standcijfers. Met andere woorden: de productieschatting berekend met behulp van standcijfers is aan de lage kant, hetgeen betekent dat de cijfers ook voor de jaren 1942 t/m 1947, toen dit cijfer veel hoger uitkwam dan het cijfer berekend met behulp van CBS-cijfers, zeker niet te hoog moet worden geacht. Bovendien wordt uit de jaren 1938, '40 en '41 duidelijk, dat de verschillen tussen de beide berekeningsmethoden over het algemeen gering zijn. Behoudens 1939 – een jaar waarin tussen het opnemen van de standcijfers en de oogst de Tweede Wereldoorlog uitbrak – bleef het verschil beneden de 5%, een acceptabele afwijking.

Tot 1942 was van een zwarte markt voor akkerbouwproducten nauwelijks sprake. Vanaf dat jaar – het eerste jaar waarvoor het CBS in zijn kroniek zwarte prijzen vermeldt – neemt de zwarte markt toe. Verschillende oorzaken zijn daarvoor aan te wijzen. In de eerste plaats was in 1942 langzamerhand alles op de bon en zijn de officiële voedselvoorraden van vóór de oorlog verdwenen. De officiële distributie vertoonde daardoor en door de tegenvallende oogst van 1941 in dit jaar een diep dal. Pas in de tweede helft van 1944 bereikte de distributie opnieuw een zo laag niveau.²⁸ Ook kan een rol hebben gespeeld dat de strengere exploitatie die een gevolg was van het beleid van de nieuwe Duitse minister van wapenning Albert Speer, meer en meer weerstanden oproep. De bevolking werd langzamerhand minder gehoorzaam.²⁹

Illegale productie was in de jaren '42-'47 zeker geen marginaal verschijnsel. Bij het achterhouden van een deel van de productie kan voor een enkele boer de overweging hebben gegolden dat hij daarmee onderduikers kon helpen of de productie uit de handen van de Duitsers houden, maar de grootte van de illegale productie en

28 Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 462

29 Hein A.M. Klemann, "De economische exploitatie van Nederland door de bezetter", in, Henk Flap en Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 117-138 daarin 125 e.v.

het feit dat deze na de bevrijding in belangrijke mate doorging, maakt het onwaarschijnlijk dat dit een hoofdmotief is geweest. Zolang de distributie bestond, was er een zwarte markt.³⁰ Uit de laatste kolom van tabel 2 blijkt dat de zwarte productie na de bevrijding, in 1945, zelfs een hoogtepunt bereikte, maar de berekeningen voor 1944 en '45 bevatten enige onzekerheden.

1944 was een uitzonderlijk jaar. Gedurende de oogsttijd maakten krijgshandelingen voor een kleine negen maanden een einde aan Nederland als bestuurlijke eenheid en werd bovendien, door het wegvallen van allerlei transportmiddelen (de spoorwegstaking, het Duitse vervoersverbod) niet alleen de vraag relevant of er voedsel was, maar vooral ook waar dit zich bevond. Terwijl in West-Nederland de Hongerwinter op gang kwam, gingen boeren in Oost-Nederland – ook nog steeds deel uitmakend van het bezette gebied – ertoe over varkens te houden om aardappelen te vervoederen die ze moesten inleveren, maar die niet vervoerd konden worden. Ze lagen in hun bedrijven weg te rotten. Cijfers over het land als geheel zeggen in dit jaar daarom weinig over de beschikbaarheid van voedsel.

Tabel 3: *Toegevoegde waarde in de akkerbouw 1944 en 1945. Alternatieve berekeningen*

Jaar	Bruto productie		Toegevoegde waarde		Reële toegevoegde waarde		Reële illegale toegevoegde waarde	
	Berekend	CBS	Berekend	CBS	Berekend	CBS	Miljoenen guldens van 1939	In procenten
1944	402	238	360	209	210	121	88	42
1945	397	266	289	168	145	84	61	42

Bron: Eigen berekeningen

In verband met het ontbreken van CBS-productiecijfers is er voor 1944 van uitgegaan dat de boeren evenveel aan de voedselvoorzieningsautoriteiten ter beschik-

30 In een Engelstalige brochure van het ministerie van Economische Zaken uit oktober 1947 betreffende de economische situatie in Nederland, kennelijk geschreven met het oog op de plannen van Marshall (de spelling is Amerikaans), wordt niet ontkend dat er een zwarte markt bestond. "The extent of the black market is limited and consequently the effect on the total food supply a minor one. ... In order to prevent an increase in black market activities, as recent developments may entail a greater scarcity of food, new measures are being taken,..." Public Relation Office of the Netherlands Ministry of Economic Affairs, *Facts and figures regarding the economic situation in the Netherlands* (The Hague 1947) 50

king stelden als gemiddeld in 1943 en '45, dit ondanks de extreem hoge zwarte prijzen en de anarchie die er heerste. Het is echter aannemelijk dat de illegale productie in feite hoger lag dan 24%. In tabel 3 is er van uitgegaan dat de opgegeven productie per hectare in 1944 voor geen enkel gewas hoger was dan in 1945. Bovendien is er rekening mee gehouden dat zo'n 5% van het akkerbouwland onder water is gezet na de opname van het gebruik van het areaal in mei 1944. De op basis van de CBS-cijfers berekende bruto productie daalt dan van 324 naar 238 miljoen gulden, waardoor de illegale productie in 1944 op 42% komt. Daarmee wordt in dit jaar op het gebied van de illegale productie een hoogtepunt bereikt. Het lijkt beter voor 1944 verder van deze cijfers uit te gaan.

Voor 1945 is het probleem dat de standcijfers ontbreken. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat de productie per hectare extreem afweek van die in de voorafgaande jaren. Indien dat gemiddelde wordt genomen, komt de illegale productie uit op 48%. Om te testen of dit cijfer niet te hoog is, is ook voor 1945 de productie herberekend (tabel 3), uitgaande van de veronderstelling dat de oogst tegenviel. Als dummy is voor elk gewas het laagste standcijfer gedurende de bezetting genomen, hetgeen er in resulteert dat de bruto productie op 397 miljoen gulden uitkomt in plaats van op 431 miljoen. Dan moet de toegevoegde waarde in de akkerbouw in guldens van 1939 145 miljoen zijn geweest, bij een op basis van de CBS-cijfers berekende som van 84 miljoen. Ook indien de productie in de akkerbouw in 1945 slecht was, was de illegale productie nog 42%. Na de bevrijding (de oogst was in de nazomer) werd nog ruim 40% van de productie door boeren achtergehouden. Geldelijk gewin lijkt het enige motief. Gegeven de hoge zwarte prijzen was de verleiding ook erg groot. Ook voor 1945 kan verder beter van de cijfers uit tabel 3 worden uitgegaan.

In 1946 nam de zwarte handel in belang af, maar in 1947, toen de oogst mislukte en Nederland slecht in zijn deviezen zat, stagneerde die ontwikkeling. De slechte deviezensituatie dwong de regering er toe maatregelen te nemen, waardoor de consumptie verslechterde.³¹ Pas in 1948, toen niet alleen de oogst succesvol was, maar er bovendien in het kader van de Marshall-hulp grote hoeveelheden Amerikaans graan naar Europa werden getransporteerd, verdween in de akkerbouw de illegale productie. Toen Nederland weer goed werd bevoorradat was een zwarte markt in akkerbouwproducten niet interessant meer.

Uit tabel 2 en 3 valt de conclusie te trekken dat het de Nederlandse akkerbouw gedurende de oorlog en de eerste jaren daarna veel beter verging dan tot nu toe werd aangenomen. Het feit dat de productie hoger was dan bekend, betekent dat er een forse illegale markt moet hebben bestaan. In sommige jaren werd daar meer dan een derde van de productie afgezet. Opgemerkt moet worden dat de productie

31 Pierre van der Eng, *De Marshall-hulp. Een perspectief voor Nederland. 1947-1953* (Houten 1987) 51 e.v.; Zie ook: J. Tinbergen en P.C. van Traa, "De toekomst van de Nederlandse betalingsbalans", in, *ESB*, 4 februari 1948, 84-86; "Aantekening. De Nederlandse deviezenpositie", in, *ESB*, 14 mei 1947, 394-395

thans tegen de officiële prijzen is gewaardeerd, maar dat vanaf 1942 de zwarte prijzen ten gevolge van schaarste, maar ook ten gevolge van de zwevende koopkracht die slechts op de zwarte markt tot uiting kon komen, vele malen hoger waren. Aangezien slechts een deel van de akkerbouwproducten direct voor menselijke consumptie bruikbaar is, betekent een illegale productie van een zodanige omvang, dat er ook van een omvangrijke illegale verwerking sprake moet zijn geweest, op de boerderij, maar ook door de consumenten thuis. Velen gebruikten hand- of koffiemolens om graan te malen, terwijl ook olie vooral door boeren uit koolzaad werd geperst. Toch moeten ook molenaars, bakkers, detailhandelaren en vele anderen hun bijdrage hebben geleverd, net als slaggers dat gedaan hebben bij de illegale veeteelt.

3 De veeteelt

Ook voor de veeteelt heeft Trienekens methoden ontwikkeld die het mogelijk maken de productie te berekenen, zonder gebruik te maken van de officiële productiecij-

Tabel 4: *De rundveehouderij in de jaren 1938-1948*

Jaar	Aantal dieren in 1000						
	Totale rundvee- stapel	Melk- en kalf- koeien	Natuur- lijke aanwas	Stapel in december	Bere- kende slacht	Officiële slacht	Illegaal verdwe- nen dieren
1938	2763	1503	1323	2489	1238	1159	79
1939	2817	1566	1378	2457	1411	1435	-24
1940	2690	1520	1338	2443	1351	1364	-13
1941	2659	1373	1208	2420	1231	1132	99
1942	2441	1274	1121	1869	1672	1660	12
1943	2152	1201	1057	1939	987	955	32
1944	2190	1162	1023	1993	969	789	180
1945	2277	1188	1045	2182	856	723	133
1946	2410	1279	1126	2131	1176	1107	69
1947	2367	1326	1167	2088	1210	1283	-73
1948	2313	1324	1165	2166	1087	881	206

Bronnen: CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht 1947); G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985); Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993); Eigen berekeningen

fers van het CBS of het ministerie van landbouw. In deze paragraaf worden deze methoden toegepast om een schatting te maken van de legale en illegale productie in de veeteelt.

3.1 De rundveehouderij

De belangrijkste tak van de veeteelt in Nederland is de rundveehouderij. In de tabellen 4, 5 en 6 is de productie in deze tak van bedrijf berekend. Tabel 4 geeft in de eerste plaats de omvang van de rundveestapel, daarna het aantal melk- en kalfkoeien. Volgens Trienekens kregen die koeien per jaar gemiddeld 0,88 kalf. De totale slacht inclusief het levende exportsaldo is dan gelijk aan het aantal melk- en kalfkoeien maal 0,88 plus de mutatie in de veestapel. Om die mutatie te berekenen zijn enige schattingen nodig. In de jaren 1940 tot en met '43 en in '45 is de veestapel in december geteld. Voor de andere jaren zijn er slechts tellingen uit juni. Aangezien bij een snel fluctuerende veestapel alleen de december-cijfers een juist beeld van het groeisaldo kunnen geven, zijn in tabel 4 ook de cijfers van de rundveestapel in december gegeven. Voor jaren waarin in december niet is geteld, zijn dit schattingen door het gemiddelde tussen het betrokken en het daarop volgende jaar (beide juni-cijfers) te verlagen met een kleine 10%, zijnde het gemiddelde verschil tussen de juni- en de december-telling voor de jaren waarvoor beide tellingen bekend zijn. De mutaties in de aldus verkregen reeks geven de verandering in de veestapel weer.

Door het groeisaldo van de rundveestapel op te tellen bij de geschatte natuurlijke aanwas wordt een schatting van de slacht inclusief het exportsaldo verkregen. Aangezien die export in de oorlogsjaren onbeduidend werd, wordt hier verder slechts over slacht geschreven, maar dit saldo is wel steeds in dit slachtcijfer opgenomen. Uit de statistische bijlage bij het werk van Knibbe is een officieel slachtcijfer voor volwassen runderen en voor kalveren bekend. Ook dit cijfer is aangevuld met het exportsaldo van levende dieren. Het verschil is het aantal dieren dat illegaal verdween. De verschillen beslaan niet alleen de illegale slacht, maar ook de opbouw van een illegale veestapel. Tot 1941 is het verschil in het aantal geslachte dieren nog toe te schrijven aan de schattingsmethode.³² Het is mogelijk dat melkkoeien in het ene jaar gemiddeld iets meer, in het andere iets minder dan 0,88 kalf kregen, maar in 1941, het eerste jaar van de reductie van de veestapel, verdwijnt er opeens 4% van de veestapel, 100.000 runderen. In 1942, als de slacht een hoogtepunt bereikt, verdwijnen er maar zo'n 12.000 illegaal. Een omvangrijke illegale

32 Het grote verschil in 1938 moet worden toegeschreven aan de onzekerheid over de mutatie in de veestapel in dit jaar waarin er nog geen decembertellingen waren en er al vrij grote veranderingen in de omvang van de stapel plaatsvonden. In welk jaar die veranderingen precies plaatsvonden, valt daardoor moeilijk na te gaan.

33 CBS, *Economische en sociale kroniek*, 266

slacht lag in dat jaar voor de hand. Op de zwarte markt lag de prijs voor rundvlees volgens het CBS al bijna vier maal zo hoog als op de legale markt,³³ bovendien haalden de Duitsers veel vlees naar zich toe, hetgeen de boer een legitimatie voor illegale productie gaf. Toch is die volgens deze cijfers gering. Trienekens wijst dan ook op de mogelijkheid dat een deel van het illegale vee uit 1941 pas in '42 is geslacht.³⁴ Naar jong vee, dieren tussen de één en drie jaar oud, heeft een boer betrekkelijk weinig omkijken. Hij kan ze daarom ver van zijn boerderij achterin de polder of in een half vergeten weiland plaatsen. Daar kunnen die beesten aan het oog van de tellers worden onttrokken. Het lijkt niet onmogelijk dat een deel van dit vee zelfs bewaard is tot 1943, toen de illegale slacht met 32.000 stuks, of 3,5% van de totale slacht, ook weinig voorstelde. Pas in 1944 en '45 werd de illegale slacht omvangrijker. Toen verdween niet minder dan 19 en 16% van de veestapel in de illegale markt. In 1946 was dat nog 6%. Aangezien onmogelijk valt na te gaan in welk jaar vee werkelijk is geslacht, wordt alle productie toegerekend aan het jaar waarin de dieren uit de officiële cijfers verdwijnen.

Tabel 5: *De vleesproductie in de rundveehouderij in de jaren 1938-1948*

Jaar	Aantal dieren in duizenden			Prijzen in guldens		Productie rundvlees in miljoenen guldens			Illegale productie in %
	Berekende slacht	Officiële slacht	Illegale slacht	Rundvlees	Kalfsvlees	Berekende productie	Officiële productie	Illegale productie	
1938	1238	1159	79	703	716	133	121	12	9
1939	1411	1435	-24	703	773	144	146	-2	-1
1940	1351	1364	-13	800	866	161	161	-1	-1
1941	1231	1132	99	909	724	165	146	19	12
1942	1672	1660	12	896	690	133	131	2	2
1943	987	955	32	896	690	89	83	6	7
1944	969	789	180	896	690	93	59	34	37
1945	856	723	133	1095	690	98	67	31	32
1946	1176	1107	69	1643	1308	219	194	24	11
1947	1210	1283	-73	1954	1556	290	300	-10	-3
1948	1087	881	206	1580	1536	253	184	69	27

Bronnen: CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht 1947); G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985); Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993); Eigen berekeningen

34 Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 269-271

In tabel 5 waarin zowel de CBS-cijfers als de eigen berekeningen worden omgerekend naar een bruto productiecijfer, is er op gezag van Trienekens van uitgegaan dat de illegale slacht overwegend jongvee betrof. Jongvee is een term gebruikt voor dieren van een tot drie jaar oud. Kalveren worden er hier niet toe gerekend. Volgens deze auteur bestond de illegale vleesproductie goeddeels uit varkens-, schaap- en rundvlees.³⁵ Pogingen om de productie van geslachte volwassen dieren en kalveren uit te splitsen leidden niet tot adequate cijfers. Wel beweert Trienekens dat in een normaal jaar zo'n 22,6% van de volwassen veestapel werd vervangen, maar berekeningen op basis van dit gegeven resulteren voor een te groot aantal jaren in slachtcijfers voor kalveren die lager liggen dan de officiële cijfers, hetgeen onmogelijk is.³⁶ De enige oplossing is daarom de illegale slachtingen volledig aan jongvee toe te rekenen en daarvoor uit te gaan van het door Trienekens genoemde slachtgewicht van 213 kg.³⁷

Tabel 6: *De melkproductie 1938-1948*

Jaar	Melkproductie per koe in kg		Melkproductie in 1000 ton		Prijs melk per ton in guldens	Melkproductie in miljoen guldens			Illegale productie in %
	Berekend	Officieel	Berekend	Officieel		Berekend	Officieel	Illegaal	
1938	3543	3543	5325	5325	58	309	309	0	0
1939	3520	3520	5341	5341	62	331	331	0	0
1940	3521	3417	5186	5033	80	415	403	12	3
1941	3404	2978	4529	3962	116	524	460	64	12
1942	3289	2447	4060	3021	119	480	359	121	25
1943	3350	2261	3899	2631	119	460	313	147	32
1944	3377	2223	3802	2503	117	441	293	148	34
1945	3390	2143	3902	2467	128	495	316	179	36
1946	3412	2789	4229	3457	130	547	449	98	18
1947	3456	2738	4441	3518	148	654	521	133	21
1948	3478	3386	4462	4344	183	816	795	21	2

Bron: CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1938 e.v.*; Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993); G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985); Eigen berekeningen

35 Ibidem 267-268

36 Ibidem 271

37 Ibidem 271

In tabel 5 is de geschatte, de officiële en de illegale slacht weergegeven. Er is van uitgegaan dat de officiële aantallen geslachte kalveren en volwassen dieren een adequate weergave van de werkelijkheid zijn. Deze cijfers zijn vermenigvuldigd met het gemiddeld geslacht gewicht van respectievelijk kalveren en volwassen runderen en met de prijzen van vlees. De illegale slacht is steeds tot het jongvee van 213 kg gerekend. Zo zijn reeksen van de officiële, de geschatte en de illegale productie verkregen. In 1941 kwam opeens een illegale productie op, die in 1942 en '43 weer goeddeels wegviel, maar in 1944 en '45 bereikte deze waarden van ruim een derde van de totale productie. Daarna lijkt deze weer te verdwijnen, om in 1948 opnieuw op te duiken. Ongetwijfeld was illegale vleesproductie ook na de bevrijding nog interessant. Het is daarom niet onmogelijk dat er ook in 1948 nog sprake van was. De regering zag zich in dat jaar vóór duidelijk werd dat de Marshall-hulp opgang kwam, genoodzaakt fors te bezuinigen op de invoer, hetgeen de consumptie beperkte. Toch moet het cijfer voor 1948 met een korreltje zout worden genomen. De daling in de officiële productie met bijna 40% lijkt op een fout in dat cijfer te wijzen, waar in dit kader echter weinig aan te doen valt.

In tabel 6 is een schatting gemaakt van de melkproductie. Uitgangspunt is het aantal melkkoeien en de melkproductie per koe. Dit laatste cijfer is door Trienekens ter discussie gesteld. Ongetwijfeld is het zo, dat de daling van het gebruik van krachtvoer leidde tot een daling van de productie, maar daar staat tegenover dat bij de grote slacht in de jaren 1941 en '42 de boeren hun slechtste koeien naar de slager zonden. De kwaliteit van de veestapel verbeterde daardoor en de boeren waren in staat die verbetering door jaarlijkse selectie te handhaven.³⁸ Trienekens heeft deze beide effecten tegen elkaar afgewogen en komt tot de conclusie dat de melkproductie per koe tussen 1939 en '44 niet met 40% daalde, zoals de boeren opgaven, maar slechts met 4%.³⁹ De daling van de productie ten gevolge van gebrek aan krachtvoer schat hij op maximaal 10%,⁴⁰ maar daar stonden verbeteringen in de kwaliteit van de veestapel tegenover. De slacht van 1941-'42 leverde een toeneming van de productie op met 2,6%. Bovendien verbeterde de kwaliteit van de veestapel in normale jaren steeds met 1,3%. Die ontwikkeling was gedeeltelijk genetisch bepaald. Ook betere voeding speelde een rol. Voor de oorlogsjaren moet die verbetering daarom op 0,65% worden geschat, hetgeen voor de jaren 1940 t/m '44 resulteert in de geschatte melkproductie per koe zoals weergegeven in tabel 6. Voor de daarop volgende jaren heeft Trienekens geen schatting gemaakt. Knibbe maakt die wel, maar komt met een onverklaarde terugval in de productie per koe in 1945.⁴¹ Veel logischer lijkt het te veronderstellen dat de ontwikkeling zich voortzette. In tabel 6 is er daarom van uitgegaan dat de groei van de productiviteit 0,65%

38 Ibidem 263

39 Ibidem 264

40 Ibidem 262

41 Knibbe, *Agriculture in the Netherlands*, 265

bedroeg in de jaren '45, '46 en '48, toen er zich geen grote veranderingen in de veeteelt voordeden, en 1,3% in 1947, toen het gebruik van krachtvoer sterk toenam.⁴²

Uit de reeksen van de melkproductie per koe, het aantal melkkoeien en een prijsreeks van melk, is de melkproductie berekend. Aangezien de veestapel geregeld werd geteld en de boer twee maal per dag zijn koeien moest melken, waardoor hij zijn melkkoeien niet ver weg kon plaatsen, is het onwaarschijnlijk dat er een illegale melkveestapel bestond. Opvallend is dat de illegale productie al in 1941 begon en vanaf 1942 aanzienlijke vormen aannam. In dat jaar was niet alleen al een kwart van de productie illegaal, maar werd ook de grens van 100 miljoen gulden overschreden. Aangetekend moet worden dat ook de illegale productie tegen de officiële prijzen is gewaardeerd, maar uiteraard tegen hogere prijzen van de hand ging. Ook zal een goed deel van de illegale melk op de boerderij zijn verwerkt tot boter of kaas. Illegale productie in de zuivelfabrieken was uiterst beperkt ten gevolge van de strikte controle op die bedrijven door de autoriteiten. De melkveehouderij heeft in belangrijke mate illegaal geproduceerd en op de boerderijen is die melk gekarnd. In de jaren 1943-'45 werd een hoogtepunt bereikt. Een derde van de totale productie was toen illegaal. Na de bevrijding daalde de illegale zuivelproductie, maar deze kwam zeker niet onmiddellijk tot staan.

3.2 De varkenshouderij

In de varkenshouderij werd veel illegaal geproduceerd, zo meent ir S.L. Louwes, de hoofdamtenaar verantwoordelijk voor de voedselvoorziening in oorlogstijd.⁴³ Trienekens heeft een methode ontwikkeld om het aantal potentiële slachtingen te berekenen aan de hand van het gemiddeld aantal biggen jonger dan zes weken. Meestal zijn er varkenstellingen in februari, mei/juni, september en december. Aangezien zeugen constant biggen hebben, kan het aantal geproduceerde biggen aan de hand van deze cijfers worden berekend, door het gemiddelde aantal biggen jonger dan 6 weken te vermenigvuldigen met 52/6.⁴⁴ Dit cijfer valt te vinden in tabel 7. Door dit cijfer te corrigeren voor de veranderingen in de varkensstapel, waarbij gebruik is gemaakt van de decembertellingen, en rekening is gehouden met de sterfte in de eerste zes weken, blijft het potentiële aantal slachtingen over. Dit is vermenigvuldigd met het gemiddelde slachtgewicht, waardoor een cijfer ontstaat dat het gewicht aan varkensvlees weergeeft. Dit cijfer wordt vergeleken met het officiële productiecijfer van de Veterinaire Dienst. Uiteraard bevat het met de methode Trienekens berekende cijfer de netto export van levende dieren, zodat dit ook in het officiële cijfer is opgenomen. Het officiële cijfer voor 1945, 21

42 Ibidem 285

43 Louwes, op. cit. 618: Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 277

44 Zie voor de berekeningsmethode: Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 272-278

duizend ton, leek wel erg laag en is gecorrigeerd aan de hand van Knibbes cijfers betreffende de economische productie (slacht, plus export, plus mutaties in de varkensstapel) en diens cijfers betreffende de mutaties in de stapel.⁴⁵ Overigens blijven de cijfers voor 1944 en '45 aan de onzekere kant.⁴⁶

Tabel 7: *De productie van de varkenshouderij 1938-1948*

Jaar	Aantal varkens in 1000			Slacht- gewicht in kg	Gewicht vlees in 1000 ton	Prijs var- kens- vlees per per ton in guldens	Productie in miljoenen gul- dens		Illegale productie		
	Stapel in decem- ber	Aantal- len gepro- duceerde biggen	Aantal- len ge- slacht of geëxpor- teerd	Geschat	Offi- cieel cijfer		bere- kend	offi- cieel	In mil- joenen guldens	In pro- centen	
1938	1832	3111	2186	107	234	214	645	151	138	13	9
1939	1595	2781	2462	104	256	235	630	161	148	13	8
1940	1444	2012	1761	98	173	160	730	126	117	9	7
1941	720	1524	1943	64	124	70	900	112	63	49	44
1942	688	958	798	79	63	60	900	57	54	3	5
1943	846	1055	686	90	62	50	900	56	45	11	20
1944	687	1314	1210	79	96	49	810	77	40	38	49
1945	981	1643	1020	79	81	32	900	73	29	44	74
1946	948	1972	1611	84	135	78	1760	238	138	100	42
1947	864	2055	1728	79	137	91	1920	262	174	88	33
1948	1086	1972	1356	86	117	98	2446	285	240	45	16

Bron: G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985); Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993); CBS, *Jaarcijfers voor Nederland*, 1946 e.v. Eigen berekeningen

Met behulp van de twee reeksen betreffende de productie van varkensvlees en een prijsreeks, valt een tweetal reeksen betreffende de productie in de varkenshouderij te berekenen. Uiteraard zijn er niet onaanzienlijke verschillen. Daarbij moet worden aangetekend dat het de vraag is of de officiële productie al niet vóór de oorlog een te lage schatting was. Niet-geregistreerde productie komt niet alleen voort uit patriotisme en winstkansen op een zwarte markt, maar kan ook ontstaan uit fisca-

45 Knibbe, *Agriculture in the Netherlands*, 262

46 Het CBS waagt zich in het overzichtswerk 95 jaar statistiek in tijdreeksen niet aan een schatting. CBS, *Vijfennegentig jaar statistiek*, 67

le motieven of omdat een deel van de productie door de producent zelf werd geconsumeerd. Ook Trienekens constateert al vóór de oorlog een verschil tussen het aantal biggenmerken en het aantal biggen.⁴⁷

Uit de cijfers wordt niet alleen duidelijk dat de varkensteelt, ook als het illegale deel van de productie wordt meegerekend, tot een fractie van zijn vooroorlogse omvang decimeerde, maar ook dat het idee juist was dat in deze bedrijfstak een hoog percentage van de productie illegaal was. Al in 1941 was bijna 45% illegaal. Als naar de decembercijfers wordt gekeken blijkt dat in dat jaar de varkensstapel met 500.000 stuks daalde.⁴⁸ Een belangrijk deel daarvan kwam in het illegale circuit terecht. In 1942, toen de vermindering van de varkensstapel tot staan kwam, nam volgens de cijfers ook de illegale productie af. Dit lijkt erop te wijzen dat ook in de varkensteelt in 1941 een illegale veestapel is opgebouwd, die pas in de loop van de daarop volgende jaren is geslacht. Vanaf 1943 steeg de illegale productie weer tot ongekende hoogten. Ook in deze branche bleef in de eerste naoorlogse jaren een aanzienlijke illegale productie bestaan.

3.3 De overige veeteelt

De overige veeteelt is slechts bekeken voor zover deze van betekenis was voor de totale agrarische productie. Daarmee vielen de bijenteelt, de konijnenfok en teelt van bontdieren, kalkoenen, duiven, sier- of huisdieren, ganzen of eenden af. Ook de paardenfok is buiten beschouwing gelaten, ten dele omdat dit nauwelijks een normale agrarische bedrijfstak te noemen valt als wordt afgezien van de verkoop van paarden voor de slacht. Gegeven de grote behoefte aan paarden voor het Duitse leger, maar vooral ook in verband met het uitvallen van allerlei andere transport- en trekvoertuigen, moet worden aangenomen dat die slacht een marginaal verschijnsel bleef.

In tabel 8 is de schapen- en geitenteelt weergegeven. Bij schapen is net als bij varkens en rundvee, gekeken naar de mutatie in de totale veestapel en is op basis van het aantal fokooien, het aantal lammeren berekend.⁴⁹ Het zo berekende aantal slachtingen is vermenigvuldigd met het gemiddelde slachtgewicht voor respectievelijk lammeren en schapen en met de prijsreeksen voor schapen en lamsvlees. Op die manier is de vleesproductie geschat en op dezelfde wijze is aan de hand van het aantal slachtingen volgens de Veterinaire Dienst, de officiële vleesproductie berekend. De wolproductie is berekend uitgaande van een productie van 5 kg wol per schaap per jaar. Zoals Trienekens al voorzag, blijkt de illegale productie in de schapenteelt uitzonderlijk hoog. Ook bij deze tak van veehouderij is weer het ver-

47 Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 272

48 CBS, *Jaarcijfers voor Nederland*, 1943-1946

49 Volgens Trienekens werd er gemiddeld 1,375 lam per ooi per jaar geboren. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 278 e.v.

Tabel 8: *Schapen- en geitenteelt 1938-1948*

Jaar	Aantallen schapen in duizenden				Productie in miljoenen gulden				Illegale productie schapenvlees in %		Productie geitenteelt in miljoenen gulden	
	Totaal	Fok- ooien	Lamme- ren	Bere- kende slacht	Officiële slacht	Bere- kende vleespro- ductie	Wol	Officiële vlees- pro- ductie	Illega- le pro- duc- tie	Vlees	Melk	
1938	654	236	325	279	226	5	2	4	1	19	2	3
1939	690	249	342	306	315	5	3	5	0	-3	2	3
1940	574	199	274	390	338	8	5	7	1	13	2	4
1941	508	214	294	360	101	8	5	2	6	72	3	6
1942	574	269	370	304	161	6	6	3	3	47	2	7
1943	451	224	308	431	128	9	6	3	6	70	2	6
1944	451	224	308	308	121	7	5	3	4	61	2	6
1945	489	253	348	310	95	10	6	3	7	69	4	7
1946	558	268	369	300	132	16	7	7	9	56	6	7
1947	460	227	312	410	102	25	5	6	19	75	7	8
1948	425	198	272	307	97	18	4	6	12	68	6	10

Bronnen: CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1938 e.v.*; Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993); G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985); Eigen berekeningen

schijnsel waarneembaar dat de illegale productie in 1941 hoog opliep, daarna terug viel, om pas vanaf 1943 weer een hoge vlucht te nemen. Van de geitenteelt is aan de hand van de veestapel en het aantal slachtingen een melk- en vleesproductie berekend.

In tabel 9 is tenslotte een belangrijke tak van de veeteelt te vinden, waarvan de ontwikkeling in de oorlogsjaren uitermate spectaculair was: de pluimveehouderij. Gegeven het aantal kippen is er een normale slacht. De extra slacht is een gevolg van mutaties in de pluimveestapel. Dit alles leverde in de eerste oorlogsjaren een vrij grote hoeveelheid vlees op, waarvan ongetwijfeld een belangrijk deel op de illegale markt terecht is gekomen. Welk deel is echter onbekend, omdat de legale productie onbekend is. Voor de eierproductie ligt dat anders. Op basis van Trienekens is uitgegaan van de veronderstelling dat een leghen 120 eieren per jaar legt.⁵⁰

50 Ibidem 330-331

Tabel 9: *Productie pluimvee 1938-1948*

Jaar	Hoenderen in miljoenen		Slacht in 1000 ton		Vlees-productie in miljoen-gul-dens	Eieren in 1000 ton		Eieren in miljoenen guldens			Illegale productie in %
	Totaal	Leg-hennen	Normaal	Extra		Bere-kend	Offi-cieel	Bere-kend	Offi-cieel	Ille-gaal	
1938	30	20	19	-2	9	147	135	78	72	6	8
1939	33	22	21	-3	9	163	147	88	80	9	10
1940	35	23	23	-2	12	173	138	114	91	23	20
1941	8	5	5	27	23	38	46	37	44	-7	-20
1942	4	2	2	4	5	18	12	21	14	7	34
1943	4	3	2	-0	2	19	10	18	10	9	48
1944	3	2	2	1	2	15	16	18	19	-1	-7
1945	3	2	2	0	1	15	13	31	26	5	15
1946	11	7	7	-8	0	54	30	122	68	54	45
1947	14	9	9	-3	9	69	32	129	60	69	54
1948	17	12	11	-3	15	86	70	165	138	27	17

Bron: CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1938 e.v.*; Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and Institutional Change* (Amsterdam 1993); Eigen berekeningen

Aan de hand daarvan valt de eierproductie te berekenen. Het feit dat de officiële eierproductie in 1940 en 1943 uitkomt boven de geschatte productie wijst erop dat de schatting van 120 eieren per kip per jaar een voorzichtige schatting is.

3.4 De toegevoegde waarde in de veeteelt

Bij de berekening van de toegevoegde waarde in de veeteelt dient niet alleen de gebruikelijke 7,5% voor *overhead* en de kosten van voeders van de bruto productie te worden afgetrokken, maar ook de mutaties in de veestapel. In tabel 10 worden de productiecosten van de veeteelt uitgesplitst, in de eerste plaats de kosten van voeders. De belangrijkste daarvan – gras, hooi, klaver, voederbieten etc. – worden door de veehouder zelf verbouwd en dienen daarom tot de toegevoegde waarde van diens bedrijf te worden gerekend. Het is schier onmogelijk en zinloos die productie eerst te berekenen en uit te drukken in geldeenheden, om ze daarna weer af te trekken van de productie van de boer. Anders ligt het bij de kosten van geïmporteerde voeders en bij vervoederde productie die zojuist tot de akkerbouw- of de veeteeltproductie is gerekend. Tot die categorieën behoren 15% van de consumptie-aardappelen, de illegale rogge-, gerst-, suikerbiet- en fabrieksaardappelproductie, en de illegale productie van haver, plus een deel van de legale haverproductie, afhankelijk van het aantal paarden. Daarnaast is een deel van de

melkproductie, afhankelijk van het aantal kalveren, tot de voederconsumptie gerekend en is de import van veevoeders bij de kosten van voeders opgeteld.

Tabel 10: *Productiekosten veeteelt in miljoenen guldens 1938-1948*

Jaar	Veevoeder in milj. guldens	Waardeverandering veestapel				Totaal
		Rundvee	Varkens	Pluimvee	Schape	
1938	49	12	21	1	1	34
1939	36	-4	-16	-2	1	-21
1940	44	-2	-11	1	-3	-15
1941	58	-7	-42	-19	-2	-69
1942	68	-188	-2	-3	1	-192
1943	80	52	13	0	-3	62
1944	122	68	-10	-1	0	57
1945	124	189	21	0	1	211
1946	105	-51	-5	11	4	-41
1947	116	-43	-13	5	-6	-58
1948	126	79	47	7	-2	130

Bronnen: CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1938 e.v.*; Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993); G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985); Eigen berekeningen

In de tweede helft van tabel 10 staan de mutaties in de veestapel weergegeven. Voor elke relevante diersoort valt de verandering in het aantal dieren per jaar in de voorgaande tabellen te vinden. Voor rundvee is deze verandering in het aantal vermenigvuldigd met een gemiddelde prijs van gebruiksvee. Voor varkens, kippen en schape – dieren waarvan de fluctuaties in de stapel gemakkelijk bij te fokken zijn – is de waarde van vlees genomen. De totale verandering van de waarde van de veestapel dient bij de productie te worden gerekend, hetgeen een belangrijke correctie betekent op de bruto productiecijfers die tot nu toe zijn berekend. Voor degenen die geïnteresseerd zijn in de beschikbaarheid van voedsel in Nederland in deze jaren is daardoor ongetwijfeld de bruto productie, mits gecorrigeerd voor de prijsontwikkeling, een betere maat. In dit artikel, waar de productie van de landbouw centraal staat, dient de veeteeltproductie voor de verandering in de veestapel te worden gecorrigeerd. Weliswaar zijn de investeringen in de landbouw in dit artikel verder buiten beschouwing gelaten, maar hier betreft het door de landbouw zelf voortgebrachte kapitaalgoederen en dienen ze daarom wel te worden meegerekend. De landbouw is hier een kapitaalgoederenproducent.

Tabel 11: *Toegevoegde waarde in de veeteelt in miljoenen gulden 1938-1948*

Jaar	Bruto productie		Toegevoegde waarde in lopende prijzen		Paasche prijsindex veeteelt	Toegevoegde waarde in prijzen van 1939			Illegale productie in pro- centen
	Eigen berekening	CBS- cijfers	Eigen berekening	CBS- cijfer		Eigen berekening	CBS- cijfers	Ille- gaal	
1938	691	660	625	595	96	651	620	31	5
1939	747	736	634	624	100	634	624	10	2
1940	848	812	726	693	122	595	563	27	5
1941	884	761	691	577	161	429	358	71	16
1942	717	583	404	279	161	251	173	77	31
1943	648	471	582	416	169	344	247	97	28
1944	651	431	538	334	164	328	204	124	38
1945	724	460	757	513	187	405	276	132	32
1946	1163	877	930	665	234	397	283	113	28
1947	1388	1086	1110	831	258	430	321	108	25
1948	1573	1390	1459	1290	294	496	434	57	11

Bronnen: Eigen berekeningen

In tabel 11 zijn de beide bruto-productie-reeksen gecorrigeerd voor de *overhead*, voor de kosten van veevoer en voor de waardeverandering in de veestapel. Daarna zijn ze voor de prijsontwikkeling gecorrigeerd door middel van een Paasche prijsindex. Deze is berekend door alle veeteeltproducten waarvan hierboven de waarde is berekend, uit te drukken in prijzen van 1939 en zo te wegen. Hierna is de feitelijke, de officiële en de illegale productie in prijzen van 1939 berekend. Niet alleen is opvallend dat de illegale productie vanaf 1942 steeds iets meer of iets minder dan een derde van de productie uitmaakt tot in 1948 de verhoudingen op de markten weer wat normaler worden, maar ook dat de totale productie, ondanks het feit dat de illegale productie zo'n vlucht nam, in 1942 als een dieptepunt wordt bereikt, minder dan 40% van de vooroorlogse productie bedroeg. De veeteelt was op de zwarte markt de meest interessante branche, maar is ondanks dat fors ingekrompen. Als de illegale productie in de akkerbouw (tabel 2 en 3) en de veeteelt (tabel 11) worden vergeleken, dan valt op dat de illegale productie in de veeteelt in 1940 meteen van belang wordt. Het valt aan te nemen dat het feit dat iedere deskundige wist dat de veestapel ingekrompen ging worden, boeren ertoe bracht voor zover mogelijk een deel van hun vee onder te laten duiken. Ook in de daarop volgende drie jaar is echter de illegale productie in de veeteelt veel hoger dan in de akkerbouw. Degenen die het zich konden permitteren en het noodzakelijk achtten hun dieet aan te vullen, kochten extra zuivel, eieren en vlees, maar nog betrekkelijk weinig basisvoedsel. Pas in 1944 en '45, toen er in een deel van het land gedurende een deel van het jaar, honger heerste en ook overigens de voedselvoor-

ziening van de burgerbevolking uiterst precair werd, nam de illegale akkerbouwproductie (tabel 3 en 4) een omvang aan vergelijkbaar met die in de veeteelt.

4 De tuinbouw

De productie in de tuinbouw is het moeilijkst te schatten deel van de agrarische productie. Niet alleen is er groente en fruit verbouwd door iedereen die een stukje land ter beschikking had, ook is van de vooroorlogse jaren alleen de veilingaanvoer bekend. De enige manier om toch een cijfer voor dit deel van de productie (exclusief de sierteelt) te verkrijgen, is door de aanvoer op de veiling voor 1939 te nemen en door te rekenen met dat cijfer en de cijfers betreffende het door de tuinbouw gebruikte areaal. Daarbij is uitgegaan van de veronderstelling dat de kwaliteit van de oogst in de tuinbouw over het algemeen parallel liep aan die in de akkerbouw. De productiviteit in de akkerbouw wordt gebruikt om die in de tuinbouw te wegen. Uiteraard is er wel rekening gehouden met de afwijkende prijsontwikkeling in de tuinbouw.⁵¹ Als wordt uitgegaan van de akkerbouw kan worden verondersteld dat een even hoog percentage van de productie als in die bedrijfstak

Tabel 12: *Productie tuinbouw in miljoenen guldens 1938-1948*

Jaar	Bruto productie			Kosten zaden en mest	Toege- gevoegde waarde	Prijnsindex	Reële toege- voegde waarde	Illegale productie (reëel)	
	Groente	Fruit	Totaal					In miljoenen guldens	In %
1938	69	38	107	4	95	94	101	-2	-2
1939	69	38	106	4	95	100	95	-9	-10
1940	90	57	147	-3	133	130	102	-5	-5
1941	198	136	334	3	306	179	171	-3	-2
1942	196	99	294	2	270	173	156	19	12
1943	209	114	323	2	296	184	161	21	13
1944	189	99	288	1	266	188	141	59	42
1945	154	80	234	7	209	220	95	40	42
1946	295	154	448	14	401	270	148	9	6
1947	269	140	410	15	364	265	137	8	6
1948	402	210	612	13	554	283	196	-18	-9

Bronnen: G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985); J.H. van Stuyvenberg, "De prijspolitiek ten aanzien van de tuinbouwproducten tijdens de bezetting", in, *ESB*, 24 december 1946, 879; Eigen berekeningen

51 J.H. van Stuyvenberg, "De prijspolitiek ten aanzien van de tuinbouwproducten tijdens

illegaal was. De tuinbouw bracht luxere producten voort dan de akkerbouw en zojuist is al geconstateerd dat behoudens in de jaren 1944 en '45, de illegale productie vooral moet worden gezocht in luxere productie. Basisvoedsel werd al vanaf 1942 illegaal geproduceerd, maar dat werd pas in 1944 en '45 een massaal verschijnsel.

Na de bruto productie in de tuinbouw te hebben berekend, is ook van dit cijfer 7,5% voor *overhead* afgetrokken, evenals de kosten van zaad en mest. De zo ontstane toegevoegde-waarde-reeksen zijn voor de prijsontwikkeling gecorrigeerd. (Tabel 12) Opvallend is dat de tuinbouwproductie in deze periode enorm groeide. Dit valt te verklaren uit het feit dat in deze tak van bedrijf, meer dan in de akkerbouw, de ingezette hoeveelheid land groeide. Kleine veeboeren die te weinig land hadden om in de akkerbouw een bestaan op te bouwen, konden zich in de tuinbouw redden. Daarnaast werd een deel van de sierteelt omgezet in fruit- of groenteteelt.

5 De agrarische productie 1938-1948: Conclusies

In tabel 13 zijn de cijfers betreffende de drie deelgebieden van de landbouw gesommeerd, terwijl in tabel 14 indexcijfers te vinden zijn van de landbouwproductie volgens verschillende berekeningen. In de eerste plaats valt dan op dat de totale agrarische productie niet daalde tot 39 in 1945 bij 1939=100 zoals het CBS in 1947 meende,⁵² maar op 72 bleef steken. De agrarische productie is gedurende de Tweede Wereldoorlog veel groter geweest dan blijkt uit de CBS-cijfers of uit het werk van Knibbe, iets dat al wel bekend was uit het proefschrift van Trienekens, maar dat nu gekwantificeerd kan worden. De daling van de productie is tot minder dan de helft teruggebracht. Daarbij dient te worden aangetekend dat in dit jaar, 1945, bijna een derde van de productie illegaal was. Wordt het cijfer daarvoor gecorrigeerd dan zou de met behulp van een Paasche-index gecorrigeerde toegevoegde waarde in de agrarische sector zijn gedaald tot 46% van het niveau van 1939. Knibbe kwam op 48%,⁵³ hetgeen er op wijst dat het verschil tussen de oude cijfers en de thans berekende agrarische productie goeddeels aan de illegale productie moet worden toegeschreven. Een ander niet te verwaarlozen verschil moet worden gezocht in het feit dat in de nieuwe cijfers het afslachten van de veestapel in 1941 en '42 niet tot de productie is gerekend. Weliswaar komt er daardoor vlees op de markt en dit dient bij de bruto vleesproductie te worden opgeteld, maar de daling van de waarde van de veestapel moet daar weer van worden afgetrokken

de bezetting", in, *ESB*, 24 december 1946, p. 879

52 CBS, *Economische en sociale kroniek*, 6

53 Knibbe, *Agriculture in the Netherlands*, 292

om de toegevoegde waarde te berekenen. Vooral in 1942 komt daardoor het cijfer van de legale, nieuw berekende productie veel lager uit dan bij Knibbe of het CBS. Anderzijds moet de groei van de veestapel na de oorlog weer tot de toegevoegde waarde worden gerekend, hetgeen niet alleen voor 1945 resulteert in een cijfer beduidend boven het CBS-cijfer, maar ook in een veel grotere stijging van de productie in 1948. Knibbe en het CBS hebben noch met het illegale deel van de productie, noch met de waardemutaties in de veestapel rekening gehouden.

Tabel 13: *Totale productie landbouw in miljoenen guldens 1938-1948*

Jaar	Bruto productie in milj. guldens				Toegevoegde waarde in milj.guldens				In milj. guldens van 1939				Reële illegale productie				
	Akker- bouw	Vee- teelt	Tuin- bouw	Totaal	Akker- bouw	Vee- teelt	Tuin- bouw	Totaal	Akker- bouw	Vee- teelt	Tuin- bouw	Totaal	Akker- bouw	Vee- teelt	Tuin- bouw	Totaal	in %
1938	229	691	107	1027	173	625	95	892	184	651	101	935	-3	31	-2	26	3
1939	232	747	106	1085	174	634	95	902	174	634	95	902	-17	10	-9	-15	-2
1940	255	848	147	1250	201	726	133	1059	175	595	102	872	-8	27	-5	15	2
1941	312	884	334	1530	265	691	306	1261	195	429	171	794	-4	71	-3	63	8
1942	394	717	294	1405	341	404	270	1015	240	251	156	645	28	77	19	123	19
1943	417	648	323	1388	365	582	296	1243	250	344	161	755	33	97	21	151	20
1944	402	651	288	1341	360	538	266	1163	210	328	141	679	88	124	59	270	40
1945	397	724	234	1355	289	757	209	1255	145	405	95	645	61	132	40	224	35
1946	603	1163	448	2214	436	930	401	1767	186	397	148	731	111	13	9	132	18
1947	521	1388	410	2319	359	1110	364	1833	153	430	137	721	910	8	8	123	17
1948	684	1573	612	2869	532	1459	554	2544	205	496	196	896	-19	57	-18	23	3

Bronnen: Eigen berekeningen

Uit de literatuur is bekend dat er gedurende de oorlogsjaren een zwarte markt was, maar kennelijk had iedereen tot Trienekens in 1985 met zijn werk kwam, de indruk dat dit een marginaal verschijnsel was. Uit de thans beschikbare cijfers blijkt dat dit zeker niet het geval was. In 1941 kwam de zwarte markt geleidelijk op gang, om vanaf 1942 een niet onaanzienlijk deel van de productie te beslaan. 1942 was een moeilijk jaar. De vooroorlogse voorraden waren op en de oogst van 1941 was tegengevallen. In 1942 daalde het officiële distributie-pakket daardoor tijdelijk tot een zeer laag niveau. Bovendien waren inmiddels bijna alle consumptiegoederen op de bon. Zwart iets kopen werd daarom erg aantrekkelijk. Het is echter opvallend dat ook in dit jaar de illegale handel voor tweederde relatief luxe vee- teeltproducten betrof. Illegale handel was goeddeels handel in relatieve luxe. Trienekens kwam tot de conclusie dat de officiële distributie zorgde voor een goed basispakket, waar nog wel enige aanvulling op nodig was, maar dat toch garandeerde dat iedereen kreeg wat echt noodzakelijk was. Hij ging er van uit dat steeds zo'n 20% van de productie door de boeren werd achtergehouden. Vanaf 1942 is

dat inderdaad het geval en in feite is die illegale productie tot 1948 op dat niveau gehandhaafd. Uitzonderingen waren de twee extreme jaren, 1944 en '45, waarin de voedselsituatie in sommige delen van het land rampzalig werd, de normale transportmogelijkheden uitvielen en de officiële voedselvoorzieningsautoriteiten niet alleen machteloos waren, maar ook steeds meer werden gewantrouwd. Toen steeg de illegale productie tot ruim een derde van de totale productie. Het zijn ook alleen die twee jaren dat de illegale productie voor minder dan 2/3 uit veeleelproducten bestond, in 1944 zelfs voor minder dan 50%. Kennelijk was alleen in 1944 en '45 de nood zo hoog dat het noodzakelijk werd alles bijeen te schrapen en koste wat het kost aanvullende voeding op de zwarte markt te kopen. Van luxe was geen sprake meer. In andere jaren betroffen de zwarte aankopen een extraatje met een relatief luxe karakter. Daarmee wordt al de indruk gewekt dat patriotistische motieven, haat tegen de bezetter of simpelweg de noodzaak mensen uit de omgeving te voeden omdat daar de nood hoog was, niet de eerste motieven waren voor de illegale productie. Hoewel er ongetwijfeld boeren waren waarvoor andere dan zuiver economische motieven golden, is toch duidelijk dat winststreven over het algemeen de illegale productie bepaalde. De omvang van de zwarte markt fluctueerde met de winstkansen. Dat blijkt ook uit het feit dat de illegale productie na de bevrijding voortgang vond. Van de oogst van 1945, die na de bevrijding plaatsvond, hielden de akkerbouwers nog zo'n 40% achter. Ook in 1946 en 1947 was nog 17% van de agrarische productie illegaal. In dat laatste jaar, waarin de oogst mislukte en de Nederlandse regering in verband met de uiterst precaire deviezensituatie gedwongen was invoerbeperkende maatregelen te nemen, zag de boer zijn winstkansen weer stijgen. Pas in 1948, als de Marshall-hulp voor een grote graantoevoer zorgt, wordt de markt weer normaal. De productie is dan weer op het vooroorlogse niveau.

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat de voedselvoorziening er in is geslaagd de bevolking van een behoorlijk basisvoedselpakket te voorzien. Nederland onderscheidde zich in deze van andere West-Europese landen. In België had de vooroorlogse regering niets voorbereid. De voedselvoorziening van dit dichtbevolkte land werd aan de bezetter overgelaten. De ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog resulteerden er bovendien in dat de bevolking meteen na de inval ging hamsteren, waardoor de rantsoenen al in juni 1940 sterk moesten worden ingekrompen. In de winter van '40 op '41 ontstond er gebrek. Uiteindelijk zorgde de zwarte markt voor een voldoende, maar zeer ongelijke distributie. De beter gesitueerden profiteerden, terwijl armere bevolkingslagen gebrek leden.⁵⁴ Het gevolg was dat velen vrijwillig in Duitsland gingen werken. Daar was voldoende voedsel beschikbaar. Het Nederlandse systeem, waarbij iedere burger via de distributie tegen een redelijke prijs een stevige basis kreeg, viel dan ook verre te prefereren. In Frankrijk was de

54 F. Baudhuin, *L'économie belge sous l'occupation 1940-1945* (Brussel 1945) 53-55; John Gillingham, *Belgian business in the Nazi new order* (Ghent 1977) 181-182

voedselvoorziening afhankelijk van de productie van de honderdduizenden boeren die in 1940 hun land verdedigden en daarna in krijgsgevangenschap werden afgevoerd. In tegenstelling tot het Nederlandse leger bleef het Franse gevangenen zitten. De landbouw kwam daardoor met een gebrek aan arbeid te zitten, waardoor de oogst niet van het land kwam. Ook in Frankrijk heerste al vroeg in de bezetting gebrek.⁵⁵ Dit onderscheid tussen Nederland en de rest van West-Europa kon wel eens essentieel zijn voor de gehele bezettingsgeschiedenis, vooral als in ogen-schouw wordt genomen dat in Nederland de economische ontwikkeling ook in andere opzichten niet onverdeeld ongunstig was.

De gemiddelde Nederlander werd behoorlijk gevoed en ging er in de eerste oorlogsjaren niet ernstig op achteruit. Sommige groepen – boeren, middenstanders, werklozen – gingen er economisch zelfs op vooruit. Tenzij men tot het Joodse volksdeel behoorde, werd men economisch nog zeker niet in zijn bestaan bedreigd.⁵⁶ Nederlanders hadden economisch dan ook veel minder aanleiding tot onvrede dan Fransen of Belgen.⁵⁷ Dit kan mede een verklaring zijn voor het geringe verzet. Het goeddeels ontbreken van verzet in de eerste oorlogsjaren heeft zijn invloed niet gemist op de greep die Duitsland kreeg op de Nederlandse economie, maar ook op bijvoorbeeld de effectiviteit van de Jodenvervolgning.

De productie van de landbouw is gedurende de bezetting veel minder gedaald dan tot nu toe werd aangenomen. Vanaf 1942 tot en met '47 is de productie steeds zo'n 20% te laag ingeschat, in de jaren 1944 en '45 zelfs een derde. Dat de illegale productie in minder extreme jaren tot zo'n 20% beperkt bleef, duidt er op dat de voedselvoorzieningsautoriteiten wel iets door de vingers moesten zien, maar dat zij hun greep op de situatie niet verloren. In de jaren 1944 en '45 lag dat anders. Toch betekent ook een zwarte markt ter grootte van 20% dat er voor enorme be-

55 A.S. Milward, *The new order and the French economy* (Oxford 1970) 288-289

56 Zie: Hein A.M. Klemann, "De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog" in, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110 (1997) pp. 3-40 daarin 38; Klemann, "De economische exploitatie van Nederland", 117-120; Verder wijzen een aantal binnenkort te verschijnen artikelen in dezelfde richting: Frank Bouwkamp, "De resultaten van het slagersbedrijf in de Tweede Wereldoorlog"; Stef Böger en Djoke Dam, "Het kruideniersbedrijf in oorlogstijd"

57 Zie: Bob de Graaff, "Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief", in, J.P.B. Jonker, A.E. Kersten, G.N. van der Plaats, *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en Tweede Wereldoorlog. Bijdragen aan het congres gehouden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 en 11 mei 1990* ('s-Gravenhage 1990) 95-108, daarin 98; Trienekens wijst er op dat Nederland gedurende de oorlog afweek van het normale demografische patroon in Europa. Hier steeg het huwelijks- en geboortecijfer zodanig dat dit ondanks de grotere sterfte ten gevolge van oorlog, gebrek en vervolging resulteerde in een versnelling van de bevolkingsgroei, hetgeen zou wijzen op een zekere tevredenheid onder de bevolking, ten minste met hun persoonlijke omstandigheden. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 397

dragen zwart is geproduceerd, dat er bovendien een verwerkend en distribuerend apparaat van aanzienlijke omvang moet zijn geweest en dat het haast onmogelijk is dat niet de normale handels- en transportondernemingen hun bijdrage daaraan hebben geleverd. Tenslotte betekent een zodanige illegale productie dat de landbouw nooit door het dal is gegaan dat uit de cijfers die tot op heden bekend zijn zou blijken.

Tabel 14: *Indexcijfers 1939=100 betreffende de totale landbouwproductie 1938-1948*

Jaar	Akkerbouw				Veeteelt				Tuinbouw				Totaal			
	CBS	Knibbe	Le-gaal berekend	To-taal berekend	CBS	Knibbe	Le-gaal berekend	To-taal berekend	CBS	Knibbe	Le-gaal berekend	To-taal berekend	CBS	Knibbe	Le-gaal berekend	To-taal berekend
1938	92	103	98	105	92	96	99	103	85	114	100	106	91	99	99	104
1939	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1940	97	92	96	101	94	82	90	94	105	118	104	107	94	88	93	97
1941	92	92	104	112	62	65	57	68	97	113	171	180	72	76	80	88
1942	96	116	111	138	49	53	28	40	112	109	135	164	67	72	57	72
1943	104	114	113	144	37	45	40	55	105	101	138	169	60	65	66	84
1944	83	108	63	121	33	43	33	52	70	68	81	148	46	59	45	75
1945	62	60	44	83	28	38	44	64	59	83	62	100	39	48	46	72
1946	104	103	91	107	49	54	45	63	100	111	138	156	62	70	65	81
1947	99	90	76	88	51	55	51	68	119	111	128	144	66	68	65	80
1948	107	115	117	118	60	60	70	78	118	123	207	206	73	78	95	99

Bronnen: CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht 1947); CBS, "De Nederlandse volkshuishouding in de periode 1945-1955" in, *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 50, no. 4 (1955) 288-335; G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985); Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993); Eigen berekeningen

In tabel 14 zijn de nieuwe cijfers vergeleken met de oude CBS-cijfers.⁵⁸ Daaruit wordt duidelijk dat de productie in de akkerbouw in de oorlogsjaren tot en met 1943 constant fors is gegroeid. De gemiddelde groei bedroeg in die jaren niet minder dan 13%, voornamelijk bewerkstelligd door een groter areaal. Pas in 1944 neemt deze productie iets af, waarbij inundaties een rol spelen. In 1945 is het productiecijfer in de akkerbouw niet meer dan een ruwe, maar uiterst voorzichtige

58 Deze cijfers worden door het CBS thans niet meer gehanteerd. Het is opvallend dat de

schatting. Vermoedelijk is dit cijfer te laag. De terugslag in 1947 na het herstel in 1946 is in alle reeksen zichtbaar en wordt algemeen gewijd aan de goeddeels mislukte oogst van dat jaar.

In de veeteelt zijn de verschillen tussen de nieuwe en de oude cijfers het grootst. Daarbij speelt een rol dat de mutaties in de veestapel in de nieuwe cijfers zijn verwerkt. In 1942 leidt dat tot een veel lager cijfer, maar vanaf dat jaar moet het verschil toch ook in belangrijke mate aan de illegale productie worden toegeschreven. Na de oorlog was een probleem voor het herstel in de landbouw dat de veeteelt, waar de productie beneden het vooroorlogse niveau lag, nog geen grote internationale afzetmarkten had, terwijl voor de aanvoer van voedergewassen dollars nodig waren. Vandaar dat de productie in die tak van bedrijf achterbleef. Pas in 1948 als de Marshall-hulp zorgt voor voldoende aanvoer van granen, komt ook de veeteelt weer op gang. De snelle groei van de productie in de nieuwe cijfers voor dat jaar moet voornamelijk worden toegeschreven aan een herstel van de veestapel. De grootste onzekerheid is te vinden in de cijfers betreffende de tuinbouw. De CBS-cijfers en de cijfers van Knibbe zijn gebaseerd op de veilingaanvoer, de nieuwe cijfers op de gebruikte hoeveelheden grond en de gemiddelde kwaliteit van de oogst zoals die bleek in de akkerbouw. Erg nauwkeurig zijn deze cijfers dan ook niet, maar wel is aannemelijk dat juist deze productie gedurende de oorlogsjaren fors is gestegen, hetgeen werd veroorzaakt door het feit dat vele kleinere veehouders naar die tak van bedrijf uitweken. Na de oorlog werd deze bedrijfstak gestimuleerd omdat de hoop bestond dat Nederland met zijn tuinbouwproductie wat schaarse harde deviezen kon verdienen.

Alles overziende betekenen de hier gepresenteerde cijfers niet alleen dat er een zwarte markt van niet onaanzienlijke omvang is geweest, maar ook dat de productie in de landbouw gedurende de Tweede Wereldoorlog veel minder spectaculair is gedaald dan tot nu toe aangenomen. De productie was in 1945 niet tot minder dan de helft van de productie in 1939 gedaald, maar bewoog zich rond driekwart van dat niveau. Het gevolg is niet alleen dat er meer voedsel ter beschikking van de Nederlandse bevolking is gekomen dan in de traditionele historiografie vaak werd aangenomen, maar ook dat het herstel na de oorlog minder spectaculair was. Volgens de CBS-cijfers zou de groei in de landbouw in de jaren 1945-'48 gemiddelde 23% per jaar zijn geweest, hetgeen de landbouwproductie in 1948 teruggebracht zou hebben op driekwart van het vooroorlogse niveau. Knibbe reduceerde de groei al tot 18% gemiddeld, om ook op zo'n niveau terug te komen. Wordt het herstel van de veestapel mee gerekend, dan stijgt de legale productie volgens de herberekening toch weer met 27% gemiddeld per jaar, maar komt deze op 95% van de vooroorlogse productie. Volgens de nieuwe cijfers betreft dat echter lang

hier behandelde jaren in de historische reeksen van het CBS een lacune vormen. CBS, *Vijfennegentig jaar statistiek*

niet allemaal economische groei, maar ook het weer bovengronds komen van illegale productie. De groei bedroeg tussen 1945 en 1948 niet meer dan 11% per jaar, wat – gegeven het feit dat de productie tot 72% van het niveau van 1939 was gedaald – voldoende was om dat vooroorlogse niveau weer te bereiken. Daar komt bij dat er sterke aanwijzingen en eerste onderzoeksresultaten zijn, die erop wijzen dat zeker niet alleen voor de landbouw geldt dat de productie vooral vóór september 1944 veel hoger was dan tot nu toe aangenomen. Ook de Nederlandse industrie heeft het relatief goed gedaan, hetgeen vooral in de eerste oorlogsjaren in menige bedrijfstak groei bewerkstelligde. Bovendien blijkt de middenstand het in de oorlog economisch veelal minder moeilijk te hebben gehad dan gedurende de vooroorlogse depressiejaren. Uit de omvang van de illegale agrarische productie blijkt dat er ook een aanzienlijke illegale productie in de verwerkende industrie geweest moet zijn, terwijl de cijfers betreffende de Duitse aankopen in Nederland erop wijzen dat ook ten behoeve van Duitsland veel meer is geproduceerd dan eerder werd aangenomen.⁵⁹ Het geheel zou erop wijzen dat de gehele economie na de bevrijding vanuit een minder diep dal moest komen dan tot nu toe werd verondersteld.

59 Klemann, “De economische exploitatie van Nederland door de bezetter”, 134